

СЎЗЛАРАРО ДАРАЖАЛАНИШ ЎҚУВ ЛУҒАТЛАРИДА ЛУҒАТ БЕЛГИЛАРИ ТИЗИМИ

Қахрамон ЭШБОЕВ

Стажёр-тадқиқотчи

Алишер Навоий номидаги

ўзбек тили ва адабиёти университети

Тошкент, Ўзбекистон

eshboyev202020@gmail.com

Аннотация

Мақолада сўзлараро даражаланиш ўқув луғатлари учун луғат белгиларини танлаш ва белгилар тизимини шакллантириш масалалари ёритилган.

Таянч сўзлар: луғат, луғат мақола, лексикографик белги, белгилар тизими, грамматик белги, услубий белги.

СИСТЕМА ЛЕКСИЧЕСКИХ ЗНАКОВ В МЕЖГЛАВНЫХ ОЦЕНКАХ ОБУЧАЮЩИХ СЛОВАРЕЙ

Қахрамон ЭШБОЕВ

стажер-исследователь

Университет узбекского языка и литературы

имени Алишера Навои

Ташкент, Узбекистан

eshboyev202020@gmail.com

Аннотация

В статье оценка слов посвящена подбору словарных символов для учебной лексики и формированию системы символов.

Ключевые слова: словарь, словарная статья, лексикографический знак, знаковая система, грамматический знак, стилистический знак

Сарлавҳали бирликларни тавсифлашда лексикографик (луғавий) белгилар муҳим роль ўйнайди. Белги – луғатнинг кириш қисмида (одатда қисқартирилган сўз ёки сўз бирикмаси шаклида) қўлланиб, унинг ёрдамида ўқувчиларга тегишли лингвистик бирлик (ёки лингвистик ҳодиса)нинг муайян тўпламга киришини англатади [1;110].

Ҳар бир лексикографик белги бир ёки ўзга луғат доирасининг бошқасига нисбатан ўзига хос хусусиятларини билдиради.

Лексикографияда ишлатиладиган белгилар орасида:

- 1) грамматик (ўтимли, ўтимсиз, қисқа, тўлиқ шакл);
- 2) лексик (одам ҳақида, транспорт ҳақида ва ҳоказо);

- 3) семантик (таржима ва бошқалар);
- 4) функционал-стилистик, шу жумладан, терминологик (газета, расмий, махсус, кимёвий, физик ва бошқалар);
- 5) стилистик (сўзлашув, оддий, юқори ва бошқалар);
- 6) ҳиссий ифодали (истехзо билан, ҳазиллашувчи, маъқулламайдиган, камситадиган, ҳурмат қиладиган ва ҳоказо);
- 7) хронологик (эскирган, тарихий, янги ва бошқалар);
- 8) статистик (камёб, одатда, кам ишлатадиган ва ҳоказо);
- 9) тақиқловчи (ишлатилмайдиган ва ҳоказо);
- 10) чекловчи (фақат рухсат этилган ва ҳоказо) ва бошқалар.

Сўнгги йилларда кўпгина лексикографик асарлар ходисалар, жараёнлар, объектлар ҳақидаги энциклопедик маълумотномалар билан тўлдириб борилмоқда. Бу анъана энг яхши инглиз ва француз лексикография намуналари – Оксфорд луғатлари ва Ларус, Робер луғатлари томонидан амалга оширилмоқда.

Луғатда энциклопедик маълумотномаларни қўшиш тўлиқ мантикий операция сифатида қабул қилинади ва луғатнинг ихчамлигини таъминлайди. Лексикографияда маълумотнома сўз ёки сўз бирикмаси сифатида тўлиқ ёки қисқартирилган шаклда тушунилади (масалан, қаранг, худди шундай ва ҳоказо), унинг ёрдамида маълум луғат элементлари, одатда сарлавҳа бирликлари ўртасида боғланиш ўрнатилади [1;110-111].

Ҳозирги ўзбек адабий тилида муайян сабабларга кўра қўлланиш доираси чекланган сўз ва ибораларни, уларнинг айрим маъноларини характерлаш учун махсус стилистик белгилар системаси қабул қилинган бўлиб, бу белгилар айрим сўзлар, иборалар ёки маъноларнинг қўлланилиш доирасини, қандай лексик қатламга хослигини, уларнинг жанрий-услубий ва экспрессив-эмоционал хусусиятларини кўрсатади.

Градуонимик луғатларда луғат белгиларидан фойдаланиш ундан фойдаланиш самарасини оширади.

Ўзбек тилининг изоҳли луғати (ЎТИЛ)да луғат белгиларининг изоҳланишида услубий белги ва ишоралардан фойдаланилган бўлиб, **грамматик белгининг қисқартмалари** қуйидагича келтирилган: *бирг. н.* (биргалик нисбати), *бирл.* (бирлик сон), *боғл.* (боғловчи), *взф.* (вазифасида), *куч.* (кучайтирма шакл), *кичр.* (кичрайтиш шакли), *кўм.* (кўмакчи), *кўпл.* (кўплик сон), *мажх. н.* (мажхул нисбат), *мод. с.* (модал сўз), *олм.* (олмош), *орт. н.* (орттирма нисбат), *рвдш.* (равишдош), *рвиш.* (равиш), *сфдш.* (сифатдош), *сфт.* (сифат), *тақл. с.* (таклидий сўз), *унд. с.* (ундов сўз), *фл.* (феъл), *эркл.* (эркалаш шакли), *юкл.* (юклама), *ўзл. н.* (ўзлик нисбат), *ҳар. н.* (ҳаракат номи) [2;10] кабилар.

Луғатлар учун энг кўп қўлланадиган белгилардан бири бу – услубий белги. **“Услубий белги”** деганда, “услубий” сўзи кенгрок маънода бўлиб, яъни грамматик белгидан бошқа характеристикаларни қайд этувчи белгилар маъносида ҳам қўлланади [2;10]. Улар: *бол.* (болалар нутқида оид), *махс.* (касб-хунарга оид), *поэт.* (поэтикага, поэзияга оид), *кт.* (китобий сўз), *с.т.* (сўзлашув тилига оид), *фольк.* (фольклорга оид), *х.-қ.* (хотин-қизлар нутқида оид), *шв.* (шевага оид), *эск.* (эскирган сўз), *ҳақр.* (ҳақорат сўзи).

Жилмаймоқ – кулимсирамоқ – табассум қилмоқ – кулмоқ – қаҳ-қаҳламоқ даражаланиш қаторида ҳаракатнинг кучлилигига кўра градацияни кўриш мумкин. Даражаланиш қаторидаги сўзлардан барчаси учун умумий бўлган *кулмоқ* сўзига “Ўзбек тилининг изоҳли луғати” (кейинги уринларда УТИЛ)да қуйидагича таъриф берилган:

Кулмоқ 1 *Юз, кўз ҳаракатлари ёки турлича товуш (товушлар) билан хурсандлигини, завқ-шавқини ифодаламоқ, кулги ифодаламоқ* [3;495].

Даражаланиш луғатида ҳар бир лексеманинг изоҳи билан бирга уларнинг ёшга кўра хосланиши, қўлланиш доираси чегараланганлиги (эскирган сўз, тарихий сўз), фольклорга оид, қайси услубга мансублиги, сўз туркуми каби белгилари ифодаланиши луғат мукамаллигини таъминлайди. Уларни қуйидагича шартли белгилаш мумкин: *бол.* (болалар нутқида оид); *кат.* (катталар нутқида оид), *эск.* (эскирган сўз), *тар.* (*тарихга оид*), *ҳақр.*

(ҳақорат сўзи), *фольк.* (фольклорга оид), *с.у.* (сўзлашув услуб), *п.у.* (публицистик услуб), *б.у.* (бадий услуб), *р.у.* (расмий услуб), *и.у.* (илмий услуб); *о.* (от), *сиф.* (сифат), *с.* (сон), *олм.* (олмош), *рав.* (равиш), *тақл.* (тақлид), *фл.* (феъл), *мод.* (модал), *унд.* (ундов).

Таъкидлаш жоизки, грамматик характеристикани қайд этувчи белги зарур ҳоллардагина берилади. *Кулмоқ* лексемаси *феъл*, *китоб*, *ғўзал*, *келмоқ* сўзларининг от, сифат, феълга оид эканлиги ҳеч қандай белгисиз ҳам маълум. Шунинг учун бу сўздан сўнг *фл.*, *от*, *сфт.* белгисини қўйиш шарт эмас.

“Ўзбек тилининг сўзлар даражаланиши луғати” (кейинги ўринларда ЎТСДЛ)да келтирилган *маслаҳат* – *кенгаш* – *машварат* даражаланиш каторини олайлик. Бу ерда ифода белгисининг кучига кўра даражаланиш катори кузатиляпти. Бу лексемалар ЎТИЛда қуйидагича берилган:

Маслаҳат 1 Бирор ишни қандай қилиш ёки умуман нима қилиш кераклиги ҳақида йўл-йўриқ тарзидаги фикр, мулоҳаза [3;640].

Кенгаш 1 Бирор иш, ҳаракат юзасидан фикр-мулоҳаза, йўл-йўриқ, маслаҳат [3;408].

Машварат \a. – кенгаш, кўрсатма; йўл-йўриқ *эск. кт.* Кенгаш, маслаҳатлашиш [2;652].

Юқорида келтирилган даражаланиш қаторидаги лексемалардан ***машварат*** сўзига (*а.* – араб тилига мансуб сўз) шартли қисқартма белгиси, услубий белги, яъни, *эск.* (эскирган сўз), *кт.* (китобий сўз) белгилари қўйилган. ***Маслаҳат*** сўзига (*а.* – араб тилига мансуб сўз) шартли қисқартма белгиси қўйилган. ***Кенгаш*** сўзига эса ҳеч қандай белги қўйилмаган.

Луғатлар учун ҳаволалардан ҳавола этувчи *қ.* (қаранг), *айн.* (айнан) ҳам услубий белгилар қаторига киради. Илм-фан соҳаларига оид сўзларда шу соҳани билдирувчи қисқартмаси қўйилди: *мат.* (математика), *тлш.* (тилшунослик), *иқт.* (иқтисодиёт) ва б. Даражаланиш луғати учун ҳам ушбу услубий белгилардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ.

Грамматик характеристикани қайд этувчи белги зарур ҳоллардагина берилади. Қуйидаги ҳолларда эса, махсус қисқартма (қисқартмалар) билан грамматик характеристика берилди:

1) бош сўз ўзи мансуб бўлган (асосий) сўз туркумидан бошқа туркумга оид маънога ҳам эга бўлса, қайси маъноси (ёки маънолари) билан қайси сўз туркумига оидлиги қайд этилди. Мисол:

Иссиқ 1 *от* Жисм таркибидаги молекулалар ҳаракати (ёниш, кимёвий реакция ва ш. к.) натижасида юзага келадиган кинетик энергия; иссиқлик, ҳарорат. *Оловнинг иссиғи. Куёшнинг иссиғи...*

3 сфт. Бирор манба ҳарорати билан исиган, қизиган, ҳароратли. *Иссиқ ҳаво. Иссиқ қум; [2;652] каби.*

Қип-қизил 1 Қизил с. куч. *Қип-қизил олма...*

2 рвш. с.т. Турган-битгани; бутунлай, ғирт. *Қип-қизил туҳмат. Қип-қизил маст.*

Яхишлаб 1 Яхишламоқ фл. рвдш. *Шароитни яхишлаб, кейин иш бошлайлик. 2 рвш. Яхши даражада, бекам-қўст, талаб даражасида. Яхишлаб қурмоқ. Яхишлаб текширмоқ.*

Иккинчи 1 Икки с. тртб. сон шакли. *Иккинчи қават.*

2 рвш. Бундан бошқа, такрор. *Иккинчи айтсанг, хафа бўламан.*

3) феълнинг нисбат шакллари бош сўз сифатида берилганда, биринчи навбатда, ана шу маъно ва вазифаси грамматик белги билан қайд этилди. Мисол:

Кўрсатмоқ 1 Кўрмоқ фл. орт. н. *Уйини кўрсатмоқ.*

Кўрилмоқ 1 Кўрмоқ фл. мажҳ. н.;

4) мустақил сўзнинг ёрдамчи (кўмакчи) сўз вазифасида қўлланиши грамматик белги билан қайд этилди. Мисол:

Келмоқ 1 [Изоҳ] *Қишлоқдан келмоқ. Ишга кеч келмоқ...*

Равишдошнинг *-(и)б* ёки *-а/-й* шаклидаги етакчи феълга бирикиб, ҳаракатнинг бошланиш даражаси юз бериши, йўлакай бажарилиши каби маъноларни билдиради. *Эртапишар гилослар қизариб келяпти. Ишдан*

қайтишда ўзлингни ола кел (Келмоқ феълига тузилган луғат мақоласига қаранг).

Даражаланиш луғати учун мустақил бўлмаган сўз туркумларига оид сўзларнинг ҳаммасига грамматик характеристика берилди. Мас, ундов сўзлар учун *унд. с.*, таклид сўзлар учун *тақл. с.*, модал сўзлар учун *мод. с.* белгиси қўйилди. Ёрдамчи сўзлардан: боғловчи учун *боғл.*, кўмакчи учун *кўм.*, юклама учун *юкл.* белгиси қўйилди.

Изоҳли луғатда белгилар тизимининг мавжудлиги луғат фойдаланувчиларида сўзлик мақолаларини тўғри англаш, луғатдан тўғри фойдаланиш кўникмасини шакллантиради. Умумий изоҳли луғатлар билан бир қаторда махсус лингвистик луғатларда ҳам бу тамойилга амал қилинади. Ўқув изоҳли луғатларнинг асосий хусусияти бу фойдаланувчининг ёш бўлганлиги боис танланаётган белгилар тизими тушунарли ва содда тузилган бўлиши лозим.

Градуонимик қатор синонимик қатор сингари очиқ парадигма ҳисобланади. Бу парадигма янги сўз (аъзо)ни қабул қилиши ёки чиқариб юбориши мумкин. Даражаланишга бағишланган луғатлардан гувоҳ бўлиш мумкинки, бу сўзлар битта тизимда, қаторда бирлашади. Ўқув изоҳли луғатда градуонимик қаторларни шакллантириш ва уларга изоҳ бериш ҳамда иллюстрацияларни танлаш муҳим масала ҳисобланади. Даражаланиш ўқув луғатида градуонимик қаторни шакллантириш, изоҳ бериш қуйидаги тамойиллар асосида амалга оширилади:

1. Градуонимик қатор аъзоларининг маъновий ўсиши.
2. Градуонимик қатор аъзоларининг маъновий камайиши.
3. Градуонимик қатор аъзоларининг бўёғига кўра ўсиши.
4. Градуонимик қатор аъзоларининг бўёғига кўра камайиши.
5. Градуонимик қатор аъзоларининг таркибига кўра турлари.
6. Градуонимик қатор аъзоларининг морфологик хусусиятлари.

Ўзбек тили сўзларининг даражаланиши бўйича ўқув луғатини тузишда, аввало, танланаётган градуонимик қаторларнинг ўзига хос хусусиятларини

тасниф қилиш мақсадга мувофиқ. Таснифлар градуонимик қаторларнинг маъносига кўра ўсиши ёки камайиши ва бўёғига кўра ҳам ўсиши ёки камайиши каби иккита катта гуруҳларга ажралади. Ўқув изоҳли луғатда белгилар тизими учун дастлаб бу гуруҳлар асос сифатида танлаб олинди. Бу гуруҳлар учун маъновий ва услубий сўзларини қабул қилиш ўринли ва қисқартирилган шакли сифатида “м.ў.”,”м.к.”, “у.ў”, “у.к.” белгилари тавсия этилади. Кейинги босқич градуонимик қатор аъзоларининг умумий денотатив маъноси келтирилади. Умумий семема келтирилганидан сўнг, ҳар бир аъзонинг маъноси келтирилади. Сўнгги босқич градуонимик қатор аъзоларининг иллюстратив мисолларни келтириш бўлади.

Луғатларда белгилар тизимини шакллантириш орқали луғатнинг қўлланилиш даражаси ҳамда талаби ошишига хизмат қилади. Услубий ёки ҳавола қилувчи турли ишоралар, белгилар луғатдан фойдаланишда қулайликни таъминлайди. Белгилар тизими такрорларни ва луғат ҳажмини сунъий ошишининг олдини олувчи муҳим восита ҳисобланади. Яратилган услубий белгилар мукаммал бўлмаслиги табиий ҳодиса, чунки тилда мукаммал ҳодисанинг ўзини учратиш мумкин эмас. Шу сабабли, даражаланиш ўқув луғати учун танланган белгилар тизимини таклиф сифатида киритишни маъқул деб ҳисоблаймиз.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Морковкин В.В. О базовом лексикографическом знании // Учебники и словари в системе средств обучения русскому языку как иностранному. – Москва: Наука, 1986. – 110 с.
2. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Беш жилдлик. 1 жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – 808 б.
3. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Беш жилдлик. 2 жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – 782 б.